

του Αρχιμ. Εφραίμ, Καθηγούμενου Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου

_____ Η κρίση στον γάμο σήμερα

Ο θεσμός της οικογενείας σήμερα βρίσκεται σε κρίση παγκοσμίως. Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, του οποίου φέτος εορτάζουμε τα 1600 χρόνια από την κοιμήσή του, θεωρείται ο δημιουργός της θεολογίας του καθημερινού βίου. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται θέσεις και συμβουλές του αγίου Χρυσοστόμου για το σημαντικότερο μέρος του καθημερινού βίου, την οικογένεια.

Ο Θεός προγνωρίζοντας το τι θα επακολουθούσε μετά την δημιουργία των ανθρώπων τους έπλασε βιολογικά έτοιμους για «γάμου κοινωνίαν». Η δημιουργία αναφέρεται αρχικά μόνο στον Αδάμ. «Του Αδάμ καθεύδοντος, η γυνή κατασκευάζεται»¹. Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρει ότι ο Μωυσής δεν χρησιμοποιεί το ρήμα «έπλασεν» όταν μιλά για

την Εύα αλλά το «ωκοδόμησεν» θέλοντας να δείξει ότι αυτή έγινε από την ίδια ουσία του Αδάμ, όχι από άλλη, διαφορετική. Η γυναίκα λοιπόν δεν υπολείπεται σε κάτι από τον Αδάμ. Είναι ανθρώπινη ύπαρξη τέλεια αλλά και ισότιμη προς αυτόν. Ο Θεός προγνωρίζοντας την πτώση των πρωτοπλάστων επινοεί τον γάμο και την ανάγκη της αμοιβαίας παρηγοριάς τους.

Πριν από την παρακοή και την έξοδο από την παραδείσια ζωή δεν υπήρχε ο γάμος. Οι πρωτόπλαστοι ζούσαν παρθενική ζωή, μιμούμενοι την ζωή των Αγγέλων. Λέγει ο άγιος Χρυσόστομος: «Τα της συνουσίας έγιναν μετά την παράβαση• μέχρι τότε ζούσαν ως άγγελοι μέσα στον παράδεισο, χωρίς να φλέγωνται από την σαρκική επιθυμία, ούτε να πολιορκούνται από άλλα πάθη, ούτε να πιέζονται από τις φυσικές ανάγκες, αλλά αφού δημιουργήθηκαν εντελώς άφθαρτοι και αθάνατοι, δεν είχαν ανάγκη ούτε να φορούν ρούχα. Πριν μπει η αμαρτία και η παρακοή ήσαν ντυμένοι με την θεϊκή δόξα, γι' αυτό και δεν ντρέπονταν αν και ήσαν γυμνοί»². Οι πρωτόπλαστοι δεν κατόρθωσαν να διατηρήσουν την ανώτερη αυτή ζωή για τον εαυτό τους. Φάνηκαν ανάξιοι των τόσων μεγάλων αγαθών που τους έδωσε ο Θεός³.

Αυτά που προ της πτώσεως ήσαν περιττά, ενδύματα, τέχνες, εργασία, γίνονται αναγκαία λόγω της καταστάσεως της αδυναμίας και ασθενείας των ανθρώπων⁴. Σε αυτή την ασθένεια του ανθρώπου έχει την αιτία ο γάμος, δημιουργός του όμως είναι ο Θεός⁵.

Ποιά είναι η ασθένεια των μεταπτωτικών ανθρώπων; Ο Χρυσόστομος επισημαίνει ότι η ασθένεια είναι έλλειψη αυτάρκειας. Ούτε ο άνδρας ούτε η γυναίκα είναι «αυτάρκεις». Είναι και των δύο η φύση «ενδεής» (ανεπαρκής). Άρα δεν είναι πλήρεις. Ο ένας πρέπει να συμπληρώνει τον άλλον. Λέει: «Επειδή η φύση μας από τον Δημιουργό έγινε ανεπαρκής (ενδεής) και δεν είναι αυτάρκης από μόνη της, κανόνισε ο Θεός προς το συμφέρον μας να συμπληρώνεται η ανεπάρκεια αυτή με την ωφέλεια που προκύπτει από την συνάθροιση μας. Γι' αυτό και δημιουργήθηκε και ο γάμος, ώστε εκείνο που λείπει από τον ένα να συμπληρώνεται από τον άλλο και η ενδεής φύση μας να γίνεται με αυτόν τον τρόπο αυτάρκης και να έχει την δυνατότητα, ενώ έγινε θνητή, να διατηρεί με την διαδοχή για πολύ χρονικό διάστημα την αθανασία»⁶. Δηλαδή μέσα στον γάμο ο σύζυγος και η σύζυγος ενώνονται και ολοκληρώνονται ως προσωπικότητες.

Για να μην εξαφανισθεί το ανθρώπινο γένος μετά την είσοδο του θανάτου ο «ευμήχανος» Θεός «συνεχώρησεν δια της συνουσίας αυξηθῆναι το γένος». Η γέννηση των παιδιών, η τεκνογονία, είναι πολύ μεγάλη παρηγοριά λόγω της θνητότητας των ανθρώπων. Ο γάμος γίνεται αρχικά μέσον προς τεκνογονία. Για να κτυπήσει το φοβερό πρόσωπο του θανάτου ο Θεός χάρισε «την των παιδων διαδοχήν»⁷. Οι πρώτοι άνθρωποι με την απόκτηση τέκνων έβλεπαν την συνέχιση της ζωής τους και παρηγορούνταν για τον θάνατό τους. Η τεκνοποιΐα θεωρείται αρχική αιτία του γάμου. Μετά την ανάσταση του Χριστού με την οποία καταργήθηκε ο θάνατος, ο Χρυσόστομος λέει ότι δεν χρειαζόταν η παρηγοριά της τεκνογονίας. Παρηγοριά τώρα είναι η προσδοκία της προσωπικής αναστάσεως και κληρονομιάς της ουρανίου Βασιλείας του Θεού, που προϋποθέτουν σωφροσύνη και αρετή.

Ο Χρυσόστομος, όπως και όλοι οι Πατέρες της Εκκλησίας, δέχεται ότι η συνουσία έχει την θέση της μόνο μέσα στον γάμο και όχι έξω από αυτόν. Όσοι υποτιμούν (βδελύσσονται) τον γάμο, κατά τον άγιο Ιωάννη, κάνουν έργο «σατανικόν» και «απάνθρωπον», και περιφρονούν το δώρο του Θεού, την ρίζα της δικής μας γενέσεως⁸. Σχολιάζοντας την Γένεσιν, το πρώτο βιβλίο της Π.Δ., αναφέρει ότι η «συνουσία» των συζύγων δεν είναι αρκετή για την γέννηση τέκνων. Είναι απαραίτητη η βοήθεια του Θεού, «η άνωθεν συμμαχία, που κινεί την φύση «προς γονήν». «Την γέννηση των παιδιών δεν την κάνει οπωσδήποτε ο γάμος, αλλά εκείνος ο λόγος του Θεού που λέγει 'αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και γεμίστε την γη'. Και το βεβαιώνουν αυτό όσοι σύναψαν βέβαια γάμο αλλά δεν έγιναν πατέρες»⁹.

Ο άνθρωπος μετά την πτώση δεν έχασε το θεϊκό δώρο της ελευθερίας να επιλέγει το καλό η το κακό. Η επιθυμία πρέπει να κινείται κατά τον Χρυσόστομο μέσα σε όρια, να έχει μέτρο. Αν βγει από τα όρια τότε παρασύρει στην αμαρτία, ενώ η ίδια δεν είναι αμαρτία. Στην «αμετρία», την υπέρβαση των ορίων, στο αχαλίνωτο της επιθυμίας βρίσκεται και ο λόγος του γάμου. Με τον γάμο ο άνθρωπος μένει μέσα στα όρια και η επιθυμία δεν γίνεται αμαρτία. «Επειδή γαρ εισήλθεν η επιθυμία, εισήλθε και γάμος, την αμετρίαν εκκόπτων και πείθων μια χρήσθαι γυναικί»¹⁰. Έξω από τον γάμο η επιθυμία πραγματοποιούμενη

εκδηλώνεται ως πορνεία, μοιχεία η ομοφυλοφιλία.

Εάν μεταξύ των συζύγων δεν υπάρχει σωφροσύνη ο γάμος δεν είναι τίμιος. «Πως τίμιος ο γάμος»; Η απάντηση: «Ότι εν σωφροσύνη, διατηρεί τον πιστόν»¹¹. Επειδή όμως η «πύρωση της σαρκός», τα σαρκικά πάθη, είναι τόσο δυνατά που γίνονται εμπόδιο στην σωφροσύνη προβάλλει τον γάμο ως φάρμακο κατά της πορνείας. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του που εισάγουν την ασκητική διάσταση μέσα στον γάμο. Ο γάμος δεν έχει γίνει για να ασελγούμε, ούτε να πορνεύουμε, αλλά για να σωφρονούμε¹². Και συνεχίζει: «Δύο λοιπόν είναι αυτά για τα οποία έχει θεσπισθεί ο γάμος, και για να σωφρονούμε και για να γινόμαστε πατέρες, και από τα δύο αυτά πρώτη είναι η αιτία της σωφροσύνης»¹³.

Ο τονισμός φυσικά της σωφροσύνης δεν αποκλείει την τεκνογονία. Η «μίξις» δόθηκε «προς παιδοποιΐαν». Τα τέκνα αποτελούν συνδετικό κρίκο, «γέφυρα» που ενώνει τους συζύγους. Με την αρετή της σωφροσύνης ο γάμος είναι γαλήνιο λιμάνι. Επικρατεί ειρήνη, ευχάριστο περιβάλλον, ομόνοια και αγάπη των συζύγων. Ο γάμος με τις βιοτικές του μέριμνες δεν είναι εμπόδιο στην άσκηση των αρετών. Φέρνει ως παράδειγμα το ζεύγος των αγίων αποστόλων Ακύλα και Πρίσκιλλας, που αν και «εργαστηρίων προειστήκεσαν και τέχνην μετεχειρίζοντο», ήταν δηλ. υπεύθυνοι στο εργαστήριο κατασκευής σκηνών τίποτε δεν τους εμπόδισε να επιδείξουν ακρίβεια στην τήρηση των εντολών του Θεού, όπως οι μοναχοί. Εάν ο γάμος εμπόδιζε την αρετή τότε φταίει ο Θεός που τον εισήγαγε. Τονίζει ο άγιος: «Μη θεωρείτε τον γάμο εμπόδιο για να ευαρεστήσετε τον Θεό... διότι εάν ο γάμος, αγαπητέ, και η ανατροφή των τέκνων θα γινόταν εμπόδιο στο δρόμο της αρετής, δεν θα τον εισήγε στην δική μας ζωή ο Δημιουργός... δεν εμποδίζει σε τίποτε στην χριστιανική μας ζωή εάν θέλουμε να αγωνιστούμε»¹⁴. «Γιατί αν είμαστε άγρυπνοι, εάν νήφωμεν, ούτε ο γάμος, ούτε η ανατροφή, ούτε κάτι άλλο θα μπορέσει να μας εμποδίσει να γίνουμε ευάρεστοι στον Θεό»¹⁵.

Παραδέχεται όμως ότι οι κόποι και οι αγώνες που πρέπει να κάνουν για την σωτηρία τους οι

έγγαμοι είναι μεγαλύτεροι από τους κόπους και τους αγώνες των μοναχών. Οι μεγαλύτεροι όμως κόποι θα αμειφθούν με «λαμπρότερους στεφάνους». Αν οι έγγαμοι δεν απορροφηθούν από το κυνήγι των υλικών αγαθών, κάνουν χρήση των αγαθών και όχι κατάχρηση, τότε ο γάμος δεν γίνεται εμπόδιο. Εμπόδιο είναι η προαίρεση του ανθρώπου, ο οποίος κάνει κατάχρηση του γάμου. «Μετά συμμετρίας τω γάμω χρω και πρώτος εν τη βασιλεία έση και πάντων απολαύσεις των αγαθών»¹⁶.

_____ Γάμος, «μυστήριον μέγα»

Ο γάμος χαρακτηρίζεται «μυστήριον μέγα» από τον απόστολο Παύλο. Για πρώτη φορά βρίσκουμε εκτενέστερη ανάλυση από τον Χρυσόστομο του μυστηριακού χαρακτήρα του γάμου. Ο γάμος είναι μυστήριο της Εκκλησίας και προϋποθέτει την παρουσία του Χριστού. Τύπος της Εκκλησίας είναι ο γάμος. Όπως η Εύα προήλθε από την πλευρά του Αδάμ, ενώ κοιμόταν, έτσι και η Εκκλησία προήλθε από τον Χριστό, που ήταν νεκρός πάνω στον σταυρό. Από την λογχισμένη πλευρά του Χριστού βγήκε «αίμα και ύδωρ», από τα οποία έγινε η Εκκλησία. Στο μυστήριο του γάμου είναι παρών ο Χριστός. Πως; Με το «ύδωρ» του βαπτίσματος αναγεννώμεθα και με το «αίμα» του Χριστού δια της Θείας Ευχαριστίας τρεφόμεσθε πνευματικά. Επομένως οι σύζυγοι είναι μέλη του σώματος του Χριστού. Από αυτό προκύπτει η εντολή του αποστόλου Παύλου ότι οι άνδρες έχουν υποχρέωση να αγαπούν τις γυναίκες τους «ως τα εαυτών σώματα»¹⁷.

«Και όχι μόνο γι' αυτό πρέπει να αγαπάμε την γυναίκα μας, επειδή δηλαδή είναι μέλος μας και δημιουργήθηκε από μας», λέει ο άγιος Χρυσόστομος, «αλλά και επειδή ο Θεός όρισε νόμο γι' αυτό ακριβώς το πράγμα, λέγοντας το εξής• “κάθε άνδρας θα εγκαταλείψει τον

πατέρα του και την μητέρα του και θα συνδεθεί στενά με την γυναίκα του, και θα γίνουν οι δύο τους μία σάρκα". Γι' αυτό ακριβώς τον λόγο και ο Παύλος μας διάβασε αυτόν τον νόμο, για να μας παρακινήσει από παντού προς την αγάπη αυτή»¹⁸.

Ο γάμος είναι μυστήριο αγάπης. Μόνο στον ενάρετο γάμο βρίσκεται η αληθινή αγάπη, η γαλήνη, η αληθινή ευτυχία, η οποία συμβαδίζει με την σωφροσύνη. Βλέποντας ο άνδρας τα πνευματικά χαρίσματα της γυναίκας του αυξάνεται η αγάπη και ο πόθος του γι' αυτήν και δεν παρασύρεται από άλλες γυναίκες.

Ο άγιος Χρυσόστομος θέλει να λειτουργεί ο γάμος σαν λιμάνι, να μη γίνεται αφορμή ναυαγίου¹⁹. Η αποχή από την σαρκική επαφή να αποφασίζεται και από τα αμφότερα μέρη. Αναφέρει σχετικά ο άγιος: «Διέταξε ο Χριστός με το στόμα του Παύλου να μη στερεί ο ένας τον άλλο, αλλά μερικές γυναίκες με την δήθεν επιθυμία της εγκράτειας απομακρύνθησαν από τους άνδρες τους, χάριν της ευλαβείας, και τους έσπρωξαν στην μοιχεία και σε βάραθρο απωλείας»²⁰. «Δεν θα στερεί ο ένας τον άλλον χωρίς συμφωνία. Τι σημαίνει αυτό; Δεν θα εγκρατεύεται, λέει ο Παύλος, η γυναίκα αν δεν το θέλει ο άνδρας. Ούτε ο άνδρας αν δεν το θέλει η γυναίκα. Για ποιο λόγο; Γιατί γεννιούνται μεγάλα κακά από αυτή την εγκράτεια• επειδή και μοιχείες και πορνείες και διάλυση οικογενειών από αυτό έγιναν. Γιατί αν έχοντας τις δικές τους γυναίκες πορνεύουν, πολύ περισσότερο αν τους την στερήσεις»²¹. Η αδυναμία του ενός από τους συζύγους προκαλεί συνεχείς πειρασμούς, εκνευρισμούς, διαμάχες, συγκρούσεις. Χάνεται έτσι η ηρεμία, η ομόνοια και η ειρηνική συμβίωση• η άσκηση δε που επιδιώκεται είναι άχρηστη γιατί διώχνει την αγάπη. «Ποιό είναι το κέρδος της νηστείας και της εγκράτειας όταν σπάσει η αγάπη; Κανένα».

Ο γάμος είναι ένα μυστήριο• και ως γεγονός ζωής αλλά και ως τελετή στον ιερό ναό. Μετά την τελετή αυτή τα συμπόσια που συνήθως ακολουθούν, ας γίνονται, αλλά να είναι σεμνά, να προκαλούν χαρά και ευχαρίστηση χωρίς να προσβάλλεται η σωφροσύνη. Λέει ο άγιος Χρυσόστομος: «Είναι δυνατόν να κάνομε εύθυμο τον γάμο, με πλούσια τραπέζια, με ρούχα• δεν τα περιορίζω αυτά. Επιτρέπεται να ευφραϊνόμαστε με ρούχα, επιτρέπεται με τις παρουσίες σεβαστών ανδρών, σεβαστών γυναικών. Τα πάντα όμως πρέπει να γεμίζουν από σωφροσύνη, τα πάντα από σεμνότητα, τα πάντα από κοσμιότητα»²².

Ο άγιος Χρυσόστομος αντιμετωπίζοντας τα καθημερινά προβλήματα της οικογενείας της εποχής του θεωρεί ότι αυτά οφείλονται στην έλλειψη ορθών κριτηρίων στην εκλογή της ή του συζύγου. Απευθύνεται στους γονείς που τότε έπαιζαν ένα σημαντικό ρόλο στην εκλογή και λέει στον πατέρα: «Όταν περιεργάζεσαι και αναζητάς υποψήφιο γαμπρό, να προσεύχεσαι• πες στον Θεό• όποιον θέλεις εσύ στείλε• ανάθεσε σ' Αυτόν την υπόθεση, και αφού τον τίμησες μ' αυτή την τιμή θα σε ανταμείψει. Παρακαλείτε πάντοτε τον Θεό να γίνει μεσίτης σ' όλα τα έργα σας. Γιατί, αν ρυθμίσουμε έτσι τα ζητήματα μας, ούτε διαζύγιο θα υπάρξει ποτέ, ούτε υποψία για μοιχεία, ούτε αφορμή για ζηλοτυπία, ούτε διαμάχες και φιλονικίες, αλλά θα απολαύσουμε πολλή ειρήνη και ομόνοια• και όταν υπάρχει ομόνοια, θα ακολουθήσουν και άλλες αρετές»²³. Αυτή η προσευχή βέβαια μπορεί να γίνεται στις ημέρες μας από κάθε υποψήφιο που επιθυμεί να παντρευτεί.

_____ Προϋποθέσεις για έναν επιτυχημένο γάμο

Επιτυχημένος γάμος είναι αυτός που δεν θέτει σαν βάση επιτυχίας τον πλούτο αλλά την αρετή. Ο άνδρας πρέπει να έχει ευλάβεια ψυχής, καλωσύνη, σύνεση, φόβο Θεού²⁴. Λέει ο Χρυσόστομος: «Μια νέα κόρη που είναι συνετή, ελεύθερη και καλλιεργεί την ευσέβεια, αξίζει όσο όλη η οικουμένη»²⁵. «Πολλοί που είχαν αποκτήσει μεγάλη περιουσία, τα έχασαν όλα, γιατί δεν είχαν μυαλωμένη γυναίκα ικανή να τα διατηρήσει»²⁶.

Πολλοί θέλουν η γυναίκα τους να είναι όμορφη. Είναι όμως αυτό αρκετό για να επιτύχει ένας γάμος; Τονίζει ο άγιος: «Η ομορφιά του σώματος, όταν δεν συνοδεύεται από την αρετή της ψυχής, θα μπορέσει να σκλαβώσει τον άνδρα για είκοσι και τριάντα μέρες, δεν θα διαρκέσει όμως περισσότερο, αλλά αφού δείξει την κακία της, θα διαλύσει την αγάπη. Οι γυναίκες όμως που λάμπουν εξ αιτίας της ομορφιάς της ψυχής, όσο προχωρεί ο καιρός και φανερώνουν την ευγένεια της ψυχής τους, τόσο περισσότερο ελκύουν τους άνδρες τους»²⁷.

Ας δούμε όμως τι λέει ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και για τις υποχρεώσεις των συζύγων. Απευθύνει τον λόγο κυρίως στους άνδρες. Ίσως επειδή ο ανδρικός εγωϊσμός δύσκολα δαμάζεται και πολλές φορές συμπεριφέρονται με σκληρότητα. Ο Χρυσόστομος καταδικάζει την εξάσκηση σωματικής βίας και την κακοποίηση της γυναίκας από τον άνδρα²⁸, φαινόμενο που όσο και αν σας φαίνεται παράξενο, συμβαίνει και σήμερα. Αντιθέτως απαιτεί από τον άνδρα θυσιαστικό φρόνημα, μεγάλη συγχωρητικότητα και όχι απειλές και εκφοβισμό²⁹. Με την επιείκεια και την ημερότητα θα εξασφαλίζεται η βαθιά ειρήνη της οικογένειας και θα απομακρύνεται η δυσαρέσκεια και θα αυξάνεται η αφοσίωση του ενός συζύγου προς τον άλλο³⁰. Τονίζει ο Χρυσόστομος: «Δεν υπάρχει τίποτε, τίποτε πολυτιμότερο από το να αγαπιέται κανείς τόσο πολύ από την γυναίκα του και να την αγαπάει»³¹.

Ο άγιος Χρυσόστομος αναφέρεται και σε ένα συνεκτικό στοιχείο, θεμέλιο της συζυγίας, την επικοινωνία των συζύγων. Είναι η καθημερινή αλληλεπίδραση των δύο συζύγων. Η επικοινωνία γίνεται με λόγια ή χωρίς λόγια. Είναι θετική ή αρνητική. Το σπουδαιότερο στοιχείο της επικοινωνίας είναι η συζήτηση. Ετυμολογικά (συν + ζητώ), δηλαδή από κοινού αναζητώ του τι πρέπει να γίνεται στα θέματα που αφορούν την κοινή ζωή και την οικογένεια. Η συζήτηση πρέπει να γίνεται με οικειότητα, αλληλοσεβασμό, σε κλίμα ελευθερίας, ισοτιμίας και αγάπης. Τότε μπορεί να βρεθεί η λύση σε περίπτωση διαφωνίας ή σύγκρουσης. «Γιατί τίποτε δεν είναι πικρότερο από την μάχη που γίνεται από τον άνδρα ενάντια στην γυναίκα. Γιατί είναι πικρές, πραγματικά, οι μάχες που γίνονται ανάμεσα σε πρόσωπα που αγαπιούνται, και δείχνουν ότι όταν κανείς διχάζεται με το ίδιο του το μέλος, όπως λέγεται, αυτό πρέπει να προκαλείται από μεγάλη πικρία. Το μέρος, λοιπόν, των ανδρών είναι να αγαπούν και των γυναικών να υποχωρούν. Εάν λοιπόν καθένας συνεισφέρει

το δικό του μέρος, όλα θα είναι στερεά. Και η γυναίκα γίνεται φιλική και αγαπιέται»³².

Η αμοιβαία εκδήλωση στοργής είναι αναγκαίο στοιχείο της συζυγικής αγάπης. Η αγάπη φανερώνεται με την τρυφερότητα, την ευγένεια, το ενδιαφέρον. Η αγάπη εκφράζεται με λόγια. Οι λέξεις είναι η τροφή των συναισθημάτων, ζωντανεύουν την αγάπη. Στα απλά καθημερινά πράγματα βρίσκεται συχνά το μυστικό της ευτυχισμένης οικογενειακής ζωής. Δυστυχώς τα ξέχασαν αυτά σήμερα οι σύζυγοι. Ξεχνούν να εκφράσουν την εκτίμηση και τον θαυμασμό τους για τα χαρίσματα, τις ικανότητες, τις προσπάθειες, τις επιτυχίες που κάνει ο καθένας στον τομέα του, ακόμη και ένα κομπλιμέντο για την εμφάνιση και το καθημερινό ντύσιμο, το καλομαγειρεμένο φαγητό. Η γυναίκα ακτινοβολεί, αυξάνει το φιλότιμό της όταν νιώθει ότι την αγαπούν. Το ίδιο συμβαίνει και στους άνδρες. Σ' αυτούς αυξάνεται η καλή αυτοπεποίθηση. Η αγάπη συντηρείται με την επινόηση τρόπων εκδήλωσής της. Η ικανοποίηση των ιδιαιτέρων επιθυμιών και η ανοχή των αδυναμιών του άλλου βοηθούν την συνοχή των συζύγων.

Ο άγιος Χρυσόστομος με τον τονισμό της αγάπης λέει στην ουσία ότι οι σύζυγοι πρέπει να μάθουν να συγχωρούν και να ανέχονται. Ο πιο ώριμος από τους δύο πρέπει να κάνει το πρώτο βήμα. Μέσα στον γάμο δεν έχει σημασία ποιός έκανε ένα λάθος η γιατί το έκανε. Εκείνο που είναι ζητούμενο, είναι ποιός είναι ο πιο γρήγορος τρόπος για να διορθωθεί η κατάσταση. «Να ανεχόμαστε, λέει ο άγιος, ο ένας τον άλλο με αγάπη. Πως είναι δυνατόν να ανέχεσαι αν είσαι οργίλος και κακόγλωσσος; Πες τον τρόπο: Με αγάπη. Αν δεν ανέχεσαι τον πλησίον, πως θα σε ανεχθεί ο Θεός; Αν συ δεν υποφέρεις αυτόν που είναι σύνδουλος σου, πως θα σε ανεχθεί εσένα ο Κύριος»³³;

Με την αγάπη προλαμβάνεται η αποξένωση των συζύγων και η νέκρωση της σχέσης, που συνήθως έρχεται με την πάροδο του χρόνου, την κόπωση και την αδιαφορία. Τότε μιλούμε για συμβατικό γάμο. Ο άγιος Ιωάννης γνωρίζει ότι ο τρόπος της επικοινωνίας είναι αναγκαίος για να προλαμβάνονται οι συγκρούσεις. Αυτό εξαρτάται από το τι θα πει και το

πως θα μιλήσει κάποιος. Στο ερώτημα: «Τι λοιπόν πρέπει να της πω;» δίνει την παρακάτω απάντηση.

Ακούστε με προσοχή τις συμβουλές του:

«Λόγια αγάπης να της λες... Εγώ από όλα, την δική σου αγάπη προτιμώ και τίποτε δεν μου είναι οδυνηρό, όσο το να βρεθώ σε διάσταση μαζί σου. Κι' αν όλα χρειαστεί να τα χάσω, κι' αν στους εσχάτους βρεθώ κινδύνους, ο,τιδήποτε κι' αν πάθω, όλα μου είναι υποφερτά, όσο εσύ μου είσαι καλά. Και τα παιδιά τότε μου είναι πολύ αγαπητά, εφ' όσον εσύ με συμπαθείς. Όλα δικά σου είναι. Αυτό με συμβουλεύει ο Παύλος λέγοντας ότι ο άνδρας δεν εξουσιάζει το σώμα του, αλλά η γυναίκα του. Κι αν δεν έχω εγώ εξουσία στο σώμα μου, αλλά εσύ, πόσο μάλλον δικά σου είναι όλα τα άλλα». Και συνεχίζει: «Ποτέ να μη μιλάς με πεζό τρόπο, αλλά με φιλοφροσύνη, με τιμή, με αγάπη πολλή. Νά την τιμάς, και δεν θα βρεθεί στην ανάγκη να ζητήσει την τιμή από τους άλλους. Να την προτιμάς από όλους για όλα, για την ομορφιά, για την σύνεση της, και να την επαινείς. Να κάνεις φανερό ότι σε αρέσει η συντροφιά της και ότι προτιμάς να μένεις στο σπίτι για να είσαι μαζί της, από το να βγαίνεις στην αγορά. Από όλους τους φίλους να την προτιμάς, και από τα παιδιά που σου χάρισε ακόμα, κι αυτά εξ αιτίας της να τα αγαπάς»³⁴.

Πόσο καλά επικοινωνείτε; Μιλάτε μεταξύ σας; Μοιράζεστε τις σκέψεις σας; Τι πράξεις κάνετε για την καθημερινή επικοινωνία σας; Αφιερώνετε χρόνο, από αυτό που απόμεινε, για να είστε μαζί και να μιλήσετε ήρεμα; Η μήπως αδιαφορείτε για τα ενδιαφέροντα και τα προβλήματα του άλλου και αφήνετε ανεξέλεγκτη τη γλώσσα σας; Αυτό δεν είναι το συμπέρασμα του παραπάνω κειμένου που ακούσαμε;

_____ Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών

Ένα κομμάτι της οικογένειας που συγκινούσε ιδιαίτερα τον άγιο Χρυσόστομο ήταν τα παιδιά και οι νέοι. Για την καλή η κακή πνευματική στάθμη της νεολαίας έχουν ευθύνη οι μεγαλύτεροι. Μέσα στο περιβάλλον των μεγαλύτερων ζουν, αναπτύσσονται και διαμορφώνονται οι νέοι.

Ο Χρυσόστομος έχει ανυπέρβλητες περιγραφές και αναλύσεις της καταστάσεως της νεολαίας της εποχής του. Αναφέρει: «Η νεότητα είναι μια δύσκολη ηλικία, που είναι ασταθής, που εξαπατάται εύκολα, επιρρεπής στην πτώση και που απαιτεί πολύ δυνατά χαλινάρια»³⁵. «Η νεότητα είναι άγριο πράγμα... μοιάζει με άλογο αδάμαστο και θηρίο ατίθασο»³⁶. Είναι φωτιά που μεταδίδεται εύκολα και καίει τα πάντα. Μοιάζει με πέλαγος τρικυμιώδες, λόγω της απερισκεψίας και της φυσικής αστάθειας, που την διακρίνει. Υπάρχουν άνθρωποι, που κάνουν ασχήμιες χειρότερες από εκείνες των άγριων γαϊδουριών, ζώντας σαν μέσα στην έρημο και κλωτσώντας³⁷. Σ' αυτή την κατάσταση βρίσκεται η πλειοψηφία των νέων. Γι' αυτό και φώναζε ο άγιος: Πρώτη φροντίδα μας η οικογένεια, τα παιδιά. «Πάντα ημίν δεύτερα έστω της προνοίας των παιδων»³⁸.

Κατά τον Χρυσόστομο γονέας δεν είναι αυτός που έφερε παιδιά στον κόσμο, αλλά εκείνος που κουράστηκε να τα αναθρέψει. Όχι το «τεκνοποιείν» αλλά το «τεκνοτροφείν» κάνει τον γονέα. «Γιατί δεν κάνει έναν άνθρωπο πατέρα το γεγονός και μόνο ότι συνετέλεσε να γεννηθεί παιδί, αλλά το να το διαπαιδαγωγήσει σωστά»³⁹. Και τότε ακούονταν παράπονα

για την ανησυχητική πορεία των νέων – ανυπακοή, επανάσταση, θράσος, ασέβεια, αναρχία. Βέβαια, πόσο ανησυχητική είναι η κατάσταση σήμερα, που η αμαρτία έχει τεράστια κοινωνική αποδοχή, έχει σχεδόν νομιμοποιηθεί και οι προκλήσεις της είναι πιο έντονες στους ασταθείς νέους! Ο Χρυσόστομος αποδίδει την κατάσταση στην έλλειψη φροντίδας των μεγαλύτερων και στην ελλιπή αγωγή. «Η αιτία της ανατροπής των πάντων, είναι ότι δεν φροντίζουμε τα δικά μας παιδιά. Φροντίζουμε για τα σώματα τους, περιφρονούμε όμως την αγωγή της ψυχής τους». Ρωτά, ελέγχοντας ο Χρυσόστομος. «Θέλεις παιδί υπάκουο; Από τα πρώτα βήματά του ανάθρεψέ το εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου». Αν δείχναμε το ίδιο ενδιαφέρον για την πνευματική αγωγή των παιδιών με εκείνο που δείχνουμε για την άλλη κατάρτισή τους θα προλαμβάναμε πολλά κακά.

Το κτίσιμο του χαρακτήρα του παιδιού γίνεται από τους γονείς. Χρειάζονται και οι έλεγχοι, αλλά με διάκριση. Έτσι μπορεί το παιδί να τους αφομοιώσει και να αποκτήσει την απαραίτητη εσωτερική δομή που θα επιτρέψει την ανάπτυξη και ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του. Λέγει ο άγιος Ιωάννης: «Όταν ένας πατέρας κάποιου πάρα πολύ μαλθακού παιδιού, αν είναι άρρωστο του δίνει γλυκίσματα και δροσιστικά και μόνο ο,τι το ευχαριστεί, τίποτε όμως απ' αυτά που χρειάζονται για την αρρώστια του• και όταν μετά ο γιατρός τον ελέγξει, απολογείται λέγοντας: “Τι μπορώ να κάνω; Δεν μπορώ να βλέπω το παιδί να κλαίει”. Φτωχέ και άθλιε και προδότη! Γιατί μόνο πατέρα δεν μπορώ να τον ονομάσω έναν τέτοιο• πόσο καλύτερα θα ήταν για σένα, στενοχωρώντας το παιδί για λίγο να το κάνεις υγιές για πάντα, παρά να κάνεις αυτή την σύντομη ευχαρίστηση το θεμέλιο μιας διαρκούς λύπης»⁴⁰. Με την ικανοποίηση κάθε επιθυμίας του παιδιού το κάνουμε εγωκεντρικό• και με ένα τέτοιο χαρακτήρα θα δυστυχήσει μέσα στον κόσμο. Τονίζει ο άγιος: «Σαν τους γλύπτες να καταβάλλετε κάθε προσπάθεια ώστε να κάνετε τα παιδιά σας θαυμάσια αγάλματα που να μοιάζουν με τον Θεό. Θα γίνουν δε, αν αφαιρέσετε απ αυτά κάθε περιττό, αν προσθέσετε ο,τι πρέπει, και κάθε μέρα τα επιθεωρείτε για να δείτε ποιο φυσικό ελάττωμα έχουν για να το εξαλείψετε»⁴¹.

Οι καλοί παιδαγωγοί ενεργούν όπως οι γεωργοί, οι οποίοι κλαδεύουν μερικά φυτά και άλλα τα αφήνουν να μεγαλώσουν. Μερικές φορές τιμωρούν την κακότητα, ενώ ενθαρρύνουν και προάγουν το καλό⁴². Εκείνος που δέχεται την παρατήρηση και την επίπληξη πρέπει να καταλάβει ότι εκείνος που τον επιπλήττει το κάνει με αγάπη και όχι για να τον λυπήσει. Τότε δέχεται τα λόγια, όχι σαν να προέρχονται από οργή αλλά από φροντίδα ενός πατέρα που ανησυχεί. Συμβουλεύει ο άγιος: «Να το τιμωρείς (το παιδί), άλλοτε κοιτάζοντάς το με

αυστηρό βλέμμα, άλλοτε λέγοντας του πικρά και υποτιμητικά λόγια και άλλοτε με καλά λόγια και υποσχέσεις... Να υπάρχουν απειλές αλλά να μην πραγματοποιούνται. Το ότι όμως είναι απειλές να μην το αντιλαμβάνεται το παιδί. Η απειλή τότε έχει αποτέλεσμα όταν το παιδί πιστεύει ότι θα πραγματοποιηθεί. Γιατί αν το παιδί που έκανε σφάλμα καταλάβει ότι το απειλείς χωρίς να το τιμωρείς, θα αδιαφορεί. Ας περιμένει να τιμωρηθεί, χωρίς όμως να τιμωρείται, για να μη χάσει τον φόβο της τιμωρίας»⁴³. «Αυτό είναι ακριβώς το χαρακτηριστικό του παιδαγωγού να μη βιάζεται να τιμωρήσει, αλλά να επιδιώκει την διόρθωση και να είναι επιφυλακτικός να επιβάλει τιμωρία»⁴⁴.

Ο Χρυσόστομος θεωρεί αντιπαιδαγωγικό να εκπαιδύσουμε το παιδί να απωθεί και να αρνείται την οργή του. Πρέπει να του διδάξουμε τρόπους να διοχετεύει δημιουργικά τον θυμό του. Λέει στους γονείς: «Ας έλθουμε στην πολύ κυρίαρχη ψυχική λειτουργία, τον θυμό. Αυτόν δεν πρέπει ούτε να τον εκριζώνουμε εντελώς από το παιδί, ούτε να του επιτρέψουμε να τον χρησιμοποιεί οπουδήποτε αδιακρίτως. Πρέπει να παιδαγωγήσουμε τους νέους με τέτοιο τρόπο από μικρή ηλικία, ώστε όταν αδικούνται αυτοί οι ίδιοι, να υπομένουν και να μην οργίζονται, όταν δε βλέπουν άλλον να αδικείται να επεμβαίνουν με θάρρος και να τον υπερασπίζονται με τα κατάλληλα μέσα»⁴⁵. Πρέπει να εξασκηθεί το παιδί να μην είναι ευέξαπτο και να μπορεί να δεχθεί κάποια απογοήτευση ή ματαιώση κάποιας επιθυμίας του, χωρίς να οργίζεται. Όταν το παιδί μάθει να υπομένει μικροζημιές και απογοητεύσεις, θα μπορέσει αργότερα να υπομείνει τις μεγαλύτερες αν επιτρέψει ο Θεός⁴⁶.

Είναι απαραίτητο να προσφέρουμε στο παιδί αβλαβείς διασκεδάσεις και ψυχαγωγία, να το οδηγούμε σε ενάρετους ανθρώπους, να του δείχνουμε τις ομορφιές της φύσεως και της τέχνης και να του δίνουμε κάποια ελευθερία κινήσεως, αφού του πούμε ότι τα άσεμνα και χυδαία θεάματα δεν έχουν καμιά αξία. «Όταν του τα λέμε όλα αυτά» λέει ο άγιος Πατέρας μας «πρέπει να του δίνουμε πολλά φιλιά και να το αγκαλιάζουμε σφιχτά, για να του δείξουμε την μεγάλη μας αγάπη»⁴⁷.

Η πνευματική ανάπτυξη του παιδιού πρέπει να είναι η κύρια φροντίδα των γονέων. Πρέπει να μη μαθαίνουν μόνο γράμματα και τέχνες για να αποκτήσουν χρήματα αλλά να ανατρέφονται «εν παιδεία και νοηθεία Κυρίου». Ο άγιος Χρυσόστομος τονίζει: «Δεν σου λέω να κρατήσεις το παιδί σου ανύπαντρο και να το στείλεις στην έρημο η να το αναγκάσεις να γίνει μοναχός. Όχι δε σου το λέω αυτό. Βέβαια θα το ήθελα και θα ευχόμουν όλοι να δεχθούν να γίνουν μοναχοί. Αλλ' επειδή φαίνεται βαρύ, δεν επιμένω. Ανάθρεψε, λοιπόν, έναν αθλητή του Χριστού και μάθε τον και σαν άνθρωπος του κόσμου να είναι ευσεβής από μικρός»⁴⁸.

Για την αξία του παραδείγματος των μεγαλύτερων αφιερώνει πολλές σελίδες ο Χρυσόστομος. «Σε όποιο έδαφος τοποθετηθεί το φυτό, τέτοιο καρπό παράγει»⁴⁹. «Πως θα μπορέσεις να διορθώσεις τον γιο σου, να δώσεις τις πρέπουσες συμβουλές σε άλλον που είναι αμελής, αφού συ ο ίδιος, που βρίσκεσαι σε προχωρημένα γηρατειά, κάνεις τέτοιες ασχήμιες; Αυτά τα λέω και επικρίνω τους ηλικιωμένους, όχι για να απαλλάξω από κάθε κατηγορία και μομφή τους νέους, αλλά μέσω των πρώτων να προφυλάξω τους δεύτερους»⁵⁰. «Πως λοιπόν ο πατέρας θα μάθει στους άλλους να συγκρατούν αυτό το πάθος τους, την αυθάδεια και την οργή, όταν ο ίδιος δεν έχει μάθει να συγκρατείται»⁵¹. «Μάλλον εμείς πρέπει να έχουμε παιδαγωγούς και όχι εκείνα, δηλαδή τα παιδιά, αφού τα λάθη τους δεν μπορούν να είναι μεγάλα, ενώ τα δικά μας είναι πάρα πολύ μεγάλα»⁵². «Όλη η κακία των παιδιών μας προέρχεται από την δική μας αμέλεια και επειδή δεν τα οδηγούμε απ' την αρχή και από την μικρή ηλικία στον δρόμο της ευσεβείας»⁵³.

Όταν καταφεύγει κανείς στον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, διαπιστώνει την πληρότητα της σκέψης του και την επικαιρότητά του. Ο λόγος του είναι διαχρονικός. Δεν αφήνει καμμία πτυχή της ανθρώπινης ψυχής ανεξερεύνητη. Γνωρίζει σε βάθος το νόημα της υπάρξεως του ανθρώπου. Μπορεί βέβαια λόγω της χρονικής αποστάσεως που μας χωρίζει, οι απαντήσεις του να γίνονται δεκτές υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Το πνεύμα τους όμως είναι πάντα επίκαιρο και σύγχρονο. Επειδή βάζει στο κέντρο των σκέψεων του τον Χριστό, είναι δηλαδή Χριστοκεντρικός, γι' αυτό και υπερβαίνει τον χρόνο. Προσφέρει στην ουσία, λόγω του Αγίου Πνεύματος που κατοικεί μέσα του και τον φωτίζει, τον λόγο του Ευαγγελίου στην εποχή του. Πάντα όταν τον διαβάζουμε έχει κάτι να πει για τα προβλήματα της εποχής του, που φαίνεται ότι είναι και δικά μας σημερινά προβλήματα.

Η εποχή μας μπορεί να τον θεωρήσει απαιτητικό και ίσως βαρετό. Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι αυτά που λέει δεν εφαρμόζονται σήμερα. Και στην εποχή του υπήρχαν τέτοιες φωνές. «Δεν θα κάνουμε τα παιδιά μας καλογήρους», φώναζαν μερικοί γονείς. Ο Χρυσόστομος με ιερό πάθος τους αποστόμωνε από το βήμα. «Δεν είναι ανάγκη να γίνουν μοναχοί• κάντε τους καλούς Χριστιανούς»⁵⁴.

Σήμερα στην εποχή της κρίσεως των θεσμών και αξιών, στην εποχή της αρνήσεως των πάντων πολεμείται πολύ ο θεσμός της οικογενείας. Στην Βόρεια Ευρώπη σχεδόν διαλύθηκε. Οι γάμοι γίνονται μόνο για εθιμοτυπικούς, φολκλορικούς λόγους, για να βγουν φωτογραφίες, να γίνουν τραπέζια. Πολλοί από αυτούς διαρκούν για έξι μήνες, ένα έτος. Επώνυμοι καλλιτέχνες δεν δηλώνουν μόνο ότι δεν θέλουν να δημιουργήσουν οικογένεια, αλλά και ότι έχουν ως στόχο την διάλυση της οικογενείας. Αυτοί είναι τα πρότυπα της σημερινής νεολαίας.

Προβλήματα και κρίσεις στις αξίες, στους θεσμούς, στην κοινωνία, στο υπαρκτικό επίπεδο αντιμετωπίζει ο Νεοέλληνας όταν εκουσίως αποκόπτεται από την Ορθόδοξη Παράδοση. Αυτή η παράδοση για τον ορθόδοξο Έλληνα είναι βαρύτιμη, είναι ανεκτίμητη, είναι προγονική. Γι' αυτό και όποιος την απορρίπτει, απορρίπτει ουσιαστικά το οντολογικό του είναι και βιώνει μία μεγάλη κρίση αυτοσυνειδησίας.

Μόνο αυτός που εναρμονίζεται και ζει την Ορθόδοξη Παράδοση σύμφωνα με τις υποθήκες των αγίων μας, με τις εντολές του Χριστού, είναι η ώριμη προσωπικότητα που δεν μπορεί να κλονισθεί από οποιαδήποτε θλίψη και κρίση. Ζει την εν Χριστώ ζωή πέρα από κάθε ηθικισμό και καθηκοντολογία. Ζει εν Χριστώ 24 ώρες το 24ωρο. Ζει εν Θεώ μέσα στην καθημερινότητα, στην οικογένεια, στην εργασία, στην κοινωνία.

Εμείς ως Αγιορείτες πονούμε και ανησυχούμε πολύ για την πορεία της οικογενείας σήμερα. Αποτελεί καθημερινό αίτημα των ταπεινών προσευχών μας η κατά Χριστόν ευόδωση, η διατήρηση της ευλογίας του Θεού στην οικογένεια. Μπορεί ο Θεός να μας έδωσε την ευλογία Του να ζήσουμε εκτός κόσμου, να μην δημιουργήσουμε οικογένεια, αλλά και εμείς προήλθαμε από οικογένεια. Επιπλέον ως πνευματικοί, που έχουμε τα κλειδιά των καρδιών των ανθρώπων, βλέπουμε ότι πολλοί νέοι έχουν πλήρη άγνοια για τα θέματα της πίστεώς μας και παράλληλα αντιμετωπίζουν την ζωή με μεγάλη επιπολαιότητα. Και μας γεννάται το ερώτημα. Πως αυτοί οι άνθρωποι θα κάνουν αύριο σωστή οικογένεια; Τι θα πουν στα παιδιά τους αφού οι ίδιοι είναι τελείως κενοί;

Δυστυχώς σήμερα στον κόσμο κυριαρχεί μία ουμανιστική θεώρηση της ζωής, που έχει ως στόχο την ανθρώπινη ευδαιμονία. Πολλοί διδάσκουν ότι πρέπει να γίνουμε καλοί άνθρωποι και αυτό θα φέρει την ειρήνη και την ευτυχία. Αυτό όμως ουσιαστικά δεν είναι τίποτα. Αν δεν γίνουμε Χαριτωμένοι άνθρωποι, δηλαδή δοχεία της θείας Χάριτος, «εποιήσαμεν ουδέν». Πρέπει να αποστραφούμε τον στείρο και ψυχρό ηθικισμό, που οδηγεί στην τυπολατρεία και να αγωνιστούμε σύμφωνα με τις υποθήκες των Πατέρων της Εκκλησίας μας για την κατάκτηση του αγιασμού, της «υιοθεσίας», που αποτελεί την ύψιστη τιμή για την ανθρώπινη φύση. Και αυτό μπορεί να επιτευχθεί και μέσα στον κόσμο και μέσα στην οικογένεια. Υπεύθυνα γράφουμε ότι γνωρίζουμε ανθρώπους οικογενειάρχες που έχουν Χάρη Θεού που δεν την έχουν μοναχοί, γιατί αγωνίζονται σωστά και ζουν θεάρεστα, με τον τρόπο που υποδείκνυε και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στους χριστιανούς της εποχής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εγκώμιον εις Μάξιμον, PG 51, 229. Οι παραπομπές στα έργα του αγίου Χρυσοστόμου θα γίνονται στην έκδοση της Ελληνικής Πατρολογίας του Migne (PG) ή στην έκδοση «Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας» (ΕΠΕ).
2. Εις την Γένεσιν, Ομιλία 15, ΕΠΕ, τ. 2, σ. 392.
3. Βλ. Εις την Γένεσιν, Ομιλία 17, PG 53, 153.
4. Βλ. Περί Παρθενίας 15, PG 48, 545.
5. Εις το αποστολικόν ρητόν «Δια τας πορνείας έκαστος την εαυτού γυναίκα εχέτω», PG 51, 215.
6. Εις το κατά Ιωάννην, Ομιλία 19, ΕΠΕ, τ. 12, σ. 801-803.
7. Εις την Γένεσιν, Ομιλία 38, PG 53, 353.
8. Βλ. Εις Κολοσσαείς, Ομιλία 12, PG 62, 386.
9. Εις το αποστολικόν ρητόν «Δια τας πορνείας έκαστος την εαυτού γυναίκα εχέτω», PG 51, 213.
10. Ο.π.
11. Εις Εβραίους, Ομιλία 33, PG 63, 227.

12. Βλ. Εις το αποστολικόν ρητόν «Δια τας πορνείας έκαστος την εαυτού γυναίκα εχέτω», PG 51, 213.

13. Βλ. ο.π.

14. Εις Γένεσιν, Ομιλία 21, PG 53, 180.

15. Ο.π.

16. Εις την Προς Εβραίους, Ομιλία 7, PG 63, 68.

17. Βλ. Εγκώμιον εις Μάξιμον, ΕΠΕ, τ. 27, σ. 168-169.

18. Βλ. Εγκώμιον εις Μάξιμον, ΕΠΕ, τ. 27, σ. 170-171.

19. Βλ. Περί παρθενίας, ΕΠΕ, τ. 29, σ. 472.

20. Βλ. Εις το κατά Ματθαίον, Ομιλία 86, PG 58, 768.

21. Εις την Προς Α Κορινθίους, Ομιλία 19, PG 61, 152.

22. Εις Κολοσσαείς, Ομιλία 12, ΕΠΕ, τ. 22, σ. 339.

23. Εις τον Μάξιμον, ΕΠΕ, τ. 27, σ. 208.

24. Βλ. Εις Κολοσσαείς, Ομιλία 12, ΕΠΕ, τ. 22 σ. 348-350.

25. Εις Εβραίους, Ομιλία 20, ΕΠΕ, τ. 21, σ. 236.

26. Εις Β Θεσσαλονικείς, Ομιλία 5, ΕΠΕ, τ. 23, σ. 112.

27. Λόγος εν ταις Καλένδαις, ΕΠΕ, τ. 31, σ. 490.

28. Εις Εφεσίους, Ομιλία 20, ΕΠΕ, τ. 21, σ. 228.

29. Βλ. Εις Εφεσίους, Ομιλία 20, ΕΠΕ, τ. 21, σ. 198-200.

30. Βλ. Εις Γένεσιν, Ομιλία 38, ΕΠΕ, τ. 3, σ. 604.

31. Βλ. Εις Πράξεις, Ομιλία 49, ΕΠΕ, τ. 16B, σ. 124.

32. Προς Κολοσσαείς, Ομιλία 10, ΡG 62, 365-366.

33. Προς Εφεσίους, Ομιλία 9, ΡG 62, 72.

34. Προς Εφεσίους, Ομιλία 20, PG 62, 147.

35. Εις τους ανδριάντας, Ομιλία 1, PG 49, 21.

36. Εις την Προς Α Τιμόθεον, Ομιλία 9, PG 62, 546.

37. Εις το Κατά Ματθαίον, Ομιλία 59, ΕΠΕ, τ. 12, σ. 186.

38. Προς Εφεσίους, Ομιλία 21, PG 62, 151.

39. Λόγος περί της Άννης, Ομιλία 1, PG 54, 636.

40. Εις Πράξεις, Ομιλία 30, PG 60, 226.

41. Ιωάννου Χρυσοστόμου, Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων, «Τα Άπαντα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων», εκδ. Πάπυρος, τ. 85, σ. 40.

42. Βλ. Εις την Προς Β Κορινθίους, Ομιλία 15, PG 61, 508.

43. Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων, ο.π., σ. 50.

44. Εις την Προς Β Κορινθίους, Ομιλία 21, PG 61, 542.

45. Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων, ο.π., σ. 78.

46. Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων, ο.π., σ. 86.

47. Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων, ο.π., σ. 88.

48. Εις το Κατά Ιωάννην, Ομιλία 30, ΡG 59, 175.

49. Εις Κολοσσαείς, Ομιλία 9, ΕΠΕ, τ. 22, σ. 266.

50. Λόγος περί της Άννης, Ομιλία 1, ΡG 54, 661.

51. Εις την Προς Τίτον, Ομιλία 2, ΡG 62, 672.

52. Εις Πράξεις, Ομιλία 42, ΡG 60, 302.

53. Εις το «χήρα καταλεγέσθω μη ελάττων ετών εξήκοντα...», ΡG 51, 330.

54. Προς Εφεσίους, Ομιλία 21, ΕΠΕ, τ. 21, σ. 250

ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΕΜΠΤΟΥΣΙΑ ΤΕΥΧΟΣ 25

